

TM	Г. XXXV	Бр. 4	Стр. 1439-1454	Ниш	октобар - децембар	2011.
----	---------	-------	----------------	-----	--------------------	-------

UDK 316.6:316.35

Прегледни чланак

Примљено: 25. 8. 2011.

Данијела Гавриловић
Александра Костић
Драгана Стјепановић Захаријевски
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

ПСИХОСОЦИЈАЛНА ЗНАЧЕЊА ГРАНИЦА*

Резиме

Границе се међу људима успостављају да би се подвукле разлике и формирао сопствени наспрам туђег идентитета. Граница између „нас и других“ одређује не само наше непосредне контакте са њима већ и начин на који их опажамо и вреднујемо. Граница може бити извор и сарадње и сукоба.

Овај текст има за циљ да промисли различита друштвена и психолошка значења граница за народе, друштвене групе и појединце. Покушаћемо да доведемо у везу друштвене и психолошке факторе који узрокују и конфигуришу успостављање граница, као и оне који у различитим друштвеним условима изазивају њихово превазилажење. Други аспект на који желимо да укажемо јесу врсте и функције граница у животу и перцептивним представама појединца и друштвених група. Неке границе опстају јер омогућавају функционисање „слика о себи и другима“, неке губе на значају док се нове свакодневно конструишу. „Живети на граници“ јесте синтагма која у друштвеном животу може описати разноврсне ситуације. То је квалитет *sui generis* који имплицира стварање својеврсне „поткултуре“ живљења на граници. Као факторе успостављања границе третираћемо традицију, вредносне системе, религију, социјализацију, док ћемо као групе које трпе последице овог феномена посматрати народ и породицу.

Кључне речи: граница, религија, морал, породица, социјална перцепција

danig@filfak.ni.ac.rs, aleksandra.k@filfak.ni.ac.rs, bosna@filfak.ni.ac.rs

* Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије (179013)*, који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете и науке РС.

ПРИРОДА И ГРАНИЦЕ СОЦИЈАЛНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ

Спознаја света који нас окружује започиње опажањем које већина људи доживљава као свакодневну и аутоматску активност. То је посебно изражено код опажања релативно-стабилних физичких објеката који немају способност да контролишу своје утицаје на околину, а при томе јесу део уобичајених перцептивних ситуација. Процес опажања, међутим, постаје далеко захтевнији када посматрамо динамичне социјалне објекте, који су способни да управљају ефектима својих акција. Њихова сложеност приморава опажача да прошири своје непосредно искуство, потражи нова значења, испроба и провери разне стратегије разумевања опаженог. Хајдер (Heider 1958) сматра да социјална перцепција подразумева све начине који нам омогућавају да упознамо своју социјалну средину, полазећи од директног опажања, од „сировог материјала“ који подлеже процесима организације и класификације, а завршавајући каузалним тумачењем опаженог, у форми експлицитног закључивања. Из тога следи да ако не разумемо природу, механизме и границе процеса социјалне перцепције, односно границе виђења социјалног света, мало је вероватно да ћемо разумети социјално понашање људи.

Понекад се механизам социјалног опажања може заснивати на „усвојеном и разрађеном систему *преконцепција* о природи збивања у социјалном свету“ (Хавелка 2008, 130). То подразумева постојање уређене категоријалне спецификације коју обично намеће култура, али и постојање спремности опажача да користи дате категорије. Иако је тешко замислити социјалну ситуацију у којој опажачи искључиво реагују на индивидуалну јединственост сваке поједине особе у тој ситуацији, питање је да ли учестало коришћење научених и функционално-корисних категоризација опажаних особа, заслужује потпуно оправдање. Сикорд и Бекмен (Secord & Backman 1974) сматрају да се свака евалуација у којој је примењена социјална категоризација завршава уопштеном сликом о људима која се зове *социјални стереотип*. Да ли то значи да су уочавање, организација и тумачење података о социјалном окружењу у приличној мери детерминисани применом културних класификационих образаца и да нам једино преостаје да свој социјални свет „концептуализујемо на адаптивно функционалан начин“ (Хавелка 2008, 39)?

Ми и они: култура и социјална категоризација

Начин на који опажач види, разуме, вреднује особе и збивања у окружењу, одређен је садржајем социјализације и деловањем релевантних културних образаца. Усвајање категоријалних система скреће пажњу на сличности и разлике међу људима и омогућава њихово разврставање. Не можемо имати импресију о некој групи људи уколико не знамо по чему се она разликује од неке друге групе. Чак и

изградња социјалних димензија личног идентитета почива на идеји о томе којим категоријама припадамо, а којим – не, што подразумева прихватање пожељних и елиминацију непожељних облика понашања и активности. Ако култура држи до социјалне диференцијације и социјално значајних разлика, није тешко претпоставити да ће њени припадници бити у стању да читаве групе људи виде на сасвим одређен начин, приписујући им заједничка својства. Култура нас, заправо, учи да о другима, пре свега, мислимо на типолошки, а не на индивидуализован начин, скоро потпуно независно од наших непосредних сензорних импресија о конкретним особама из интеракције.

Анализа опажања других особа јасно показује да се оно одвија у оквиру социјално дефинисаних категорија. Друштво бира и наглашава извесне атрибуте као средства да се идентификују различите категорије особа, а игнорише друге. Такви атрибути могу бити физички – старосно доба, пол, раса. Могу укључити припадност групи, организацији или друштву – као национална припадност, професија, религија, или чак могу бити засновани на извесним дистинктивним облицима понашања. Особи за коју утврдимо да припада одређеној социјалној категорији, поред атрибута који је у основи дате категоризације, додељујемо и својства која су заједничка за чланове те групе, а избегавамо да нагласимо оно по чему се та особа видно разликује од осталих. У недостатку других информација, наговештај „социјалног идентитета“ особе, тј. њено смештање у неку од социјалних категорија (Србин, професор, старији човек), олакшава разумевање њеног понашања, дајући му смисао и предвидљивост. Начин на који интерпретирамо податак о нечијој групној припадности зависи и од сопствене категоријалне идентификације. Ако припадамо истој категорији којој припада и особа коју опажамо, наше виђење те особе може бити далеко позитивније него у случају када нам је та социјална категорија удаљена или непозната. У оваквом приступу, опажачи треба да идентификују категорију којој опажане особе припадају и да се сложе у погледу низа карактеристика које приписују особама из те категорије, додељујући их свакој особи из те категорије.

Функције социјалних стереотипа – покушај објашњења

Прегледи релевантних истраживања (McGarty 1999) показују бројне приступе у изучавању стереотипа. Приступи се некада заснивају на теорији социјалне категоризације (Oakes, Haslam & Turner 1994), или теорији социјалног процењивања (Smith & Zárate 1992), а понекад на теорији асимилације и контраста (Biernat, Vescio & Manis 1998). Упркос свим разликама, поменути приступи наглашавају да је стереотип форма најадаптивнијег одговора опажача који покушава да редукује, филтрира или игнорише неке од многобројних информација којима је запљуснут.

На који начин стереотипи остварују своју експланаторну функцију? Социјални психолози најчешће сматрају да стереотипи штеде време и напор. Ако људе које посматрамо третирамо као припаднике групе, уштедећемо време и енергију јер ћемо обратити пажњу на оно што им је заједничко, а игнорисати оно што их чини различитим. Ова идеја, коју је веома јасно први артикулисао Олпорт (Allport 1954), била је доведена до апсурдне симплификације у оквиру когнитивистичког сагледавања стереотипа, током седамдесетих година прошлог века. Према овој идеји, стереотипи су уопштене и упрошћене слике стварности које представљају једини начин да се савлада раскорак између сложених захтева спољашњег света и ограничених људских менталних капацитета. Когнитивно ограничени да адекватно одговоре на сложени когнитивни задатак и процесуирају многобројне информације из спољашње средине, људи су принуђени да користе пречице, усвајају предрасуде, погрешно оцењују елементе свог социјалног света.

Тако су стереотипи постали симбол свега што је мањкаво и погрешно у начину сазнавања (Asch 1952). Они су постали отелотворење ригидног и искривљеног мишљења које резултира ограниченим и погрешним опажањем. Не само да нису помогли да се боље разуме околни свет, већ су помогли да се он уопште не разуме (Bodenhausen & Macrae 1998). Инсистирање социјалних когнитивиста на ограничениости људске когниције, неспособности да се човек избори са мноштвом информација, као и наглашавање ирационалности мишљења, произвело је застрашујућу и песимистичну слику о људским капацитетима сазнавања.

Ако се каже да стереотип помаже у разумевању стварности како је могуће да је процес његовог настајања тако погрешан, ограничен и мањкав? Како стереотипи могу помоћи разумевању стварности ако производе искривљене и погрешне слике (McGarty, Yzerbyt & Spears 2002)?

Средином деведесетих година прошлог века објављен је преглед о стереотипима (Hilton & von Hippel 1996) у коме су аутори бранили гледиште да функције стереотипа веома зависе од контекста и да свако извлачење из њега, као и парцијално сагледавање, може оштетити његове аутентичне функције. Аутори су покушали да објасне процес настајања стереотипа који би се могао заснивати и на погрешним и на валидним информацијама. Стереотип би могао бити начин да се саопшти гледиште које је логично и оправдано, као што би могао бити изазов да се исказе нешто у шта и сами не верујемо.

Током последње деценије, дошло је до пораста интересовања за проучавање природе и функција стереотипа јер су научници постали свесни њиховог моћног утицаја на формирање интерперсоналне импресије, предвиђање и разумевање понашања (Wyer 1998). Уве-

рење које дели велика група људи (социјални стереотип) привлачи већу пажњу истраживача него оно које формира појединац (персонални стереотип). Сличност социјалних стереотипа код различитих људи, о истим групама појава, може бити резултат заједничког искуства у сличној или истој средини. Међутим, сличност групних уверења може произаћи и из утицаја културе и идеологије, социјалних репрезентација, социјалног утицаја и притиска, интерперсоналне размене, усвојених норми понашања. Сви поменути фактори утицаја могу наравно створити и потпуно различита групна уверења. Стереотипи обично прате социјалну динамику интерперсоналних односа и припадници једне групе чине све да повећају интрагрупну сличност и интергрупну различитост, третирајући припаднике своје и туђе групе у складу са тим. Из психолошког угла, стереотипи су засновани на идеји о повезаности извесних својстава у репрезентацији одређене групе, у неком одређеном тренутку.

„Живети на граници“

Концепт било које границе (географска, физичка, социјална, психолошка), активира потребу да се нагласе карактеристике социјалног идентитета, који у сусрету са различитим идентитетима мора бити заштићен, одбрањен и одобрен. Свесна потреба за истицањем, развијањем и одржавањем представе о сопственој социјалној идентификацији и категоризацији је са једне стране инструментална, а са друге стране одбрањена. Инсистирање на утемељењу претежно позитивних елемената сопственог социјалног идентитета, указује на доживљај угрожене перспективе његовог развоја. Често херметична „слика о себи“ наспрам „слике о другима“, у најбољем случају одржава довољно безбедну удаљеност од свих различитих социјалних ентитета. У ситуацијама латентних или манифестних сукоба, у хетеростереотипу, нашим сликама о другима, не преовлађују позитивна групна својства. Постојање било каквог интереса може срушити или појачати постојећи стереотип.

Стереотипи се неће активирати, уколико није извршена социјална категоризација. Али, када се учини та наизглед једноставна радња, јасно је да се могу очекивати и директни и индиректни ефекти деловања активираних стереотипа. Директан утицај долази из активације стереотипних уверења која се додају глобалној импресији. Индиректан утицај се остварује онда када активирани стереотипни концепти утичу на селекцију и интерпретацију доступних информација. Истраживања показују да индиректни утицај на когницију и понашање може бити моћнији од директног деловања стереотипа.

Важно је нагласити да наше отворено понашање према другима није увек директно повезано са нашом импресијом о њима. Унутрашња слика о другима може бити преведена у ма који облик реаго-

вања изазван актуелном ситуацијом, интерперсоналним контактима, саопштеним ставовима, интересима и мотивима. Наравно, томе треба додати деловање постојећих правила понашања у јавним ситуацијама, као и утицај стварног или замишљеног присуства других људи.

Иако стереотипи јесу конструкти који означавају грешке у опажању, не треба их чинити једноставнијим него што иначе јесу, не треба стереотипно судити о њиховом једноличном садржају (само позитивном, или само негативном), јер он то не мора увек бити, не треба их стереотипно истраживати како би се доказало оно што смо са сигурношћу очекивали. Стереотипна уверења могу бити заснована и на рационалним језгрима, а питање њихове употребе или злоупотребе је питање избора кога опажачи морају бити свесни и пред којим морају осетити одговорност.

У сваком случају, испоставља се да је важно знати шта иницира процес социјалне категоризације, а затим активације и избора стереотипа, а шта дефинише начин интерпретације опажача који усваја или одбацује стереотипна уверења из чега произилазе одговарајући облици реаговања. Акт понашања јесте производ свих поменутих процеса, личних и социјалних идентитета, усвојених система вредности и социјалних норми, правила јавног понашања али и остварене или неостварене персоналне контроле стереотипних уверења. Овај сложени сплет психосоцијалних утицаја се актуализује у ситуацијама успостављања различитих врста граница.

ИДЕНТИТЕТИ, ВРЕДНОСТИ И НОРМЕ

Граница је место које је настало у историји цивилизације као израз жеље људи да омеђе и спознају своје сопствено биће и простор, као и да га заштите од других и другачијих. Када се помене граница, великој већини људи најпре пада на памет феномен граница међу државама. Ова територијална граница настала у једном тренутку људске историје, имплицира читав низ разграничавања, али и повезивања међу људима. Границе, међутим, нису само међе у простору.

„Говорити о границама...значи говорити о духовним, културним, религиозним, идеолошким, нормативним, сексуалним 'оградама' (Занини 2002,74).“

Живот на граници има низ специфичности. Можемо живети на маргини читавог друштва, појединих друштвених слојева, можемо изабрати живот на маргини као сопствени животни концепт, који омогућава постојање изван уврежених модела, њихово одбацивање, али и комбинацију. Оно што у таквим случајевима представља или проблем или предност, јесте мешање концепата норми, вредности, социјалних и културних модела са једне и друге стране међе. Као пример бирања живота на маргини Занини (Zanini) у цитираној књизи наводи Роме. Говорећи о њиховом настањивању у урбаним вакуумима, он каже да

„се избор да се борави на маргини често везује за одступање од нормe, за жељу да се не припада ни једној од скупина које граница одређује (Занини 2002, 60).“

Када живите на граници државе, најпре сте у ситуацији да непосредно сретнете и видите људе који живе у другој држави. Неретко са њима сарађујемо, а могу бити и наши рођаци. Неко ко живи у дубини државне територије, тамо где је становништво хомогено, често није у ситуацији да сретне људе са друге стране границе. Граница је за њега химера, тек симбол поделе, тек предмет стереотипног разврставања. Непосредни контакт може да појача или ослаби стереотипно уверење иако се не може рећи да је то једини фактор креирања социјалне динамике.

Како граница никада није повучена на тај начин да потпуно подели два народа, људи који живе на граници учествују у сложеном сплету мањинско-већинских односа. Већински народ чини већину у држави, али са друге стране може бити мањина у месту у коме живи, што је честа појава у пограничним градовима и селима. Помиње се и појам мањине мањине (Ђурић-Милановић 2010), какви су рецимо Румуни назарени или Роми протестанти. Такав животни концепт рађа читав низ специфичности које се огледају у многим сегментима друштвеног живота. Неке од ових области јесу идентитети, вредности и нормe на граници.

Идентитет на граници

Питање идентитета и границе јесте важно и зато што се идентитет и успоставља уз препознавање границе. Бављење идентитетима у друштвеним наукама представља тему која је, данас, актуелна и честа, јер се у вези са идентитетима у савременом глобализујућем друштву одвијају процеси који их брзо мењају, па самим тим угрожавају, али и диктирају, захтевају, намећу, омогућавају. Карактеристика глобализирајућих процеса јесте превазилажење граница – културних, религијских, временских, природних, свих оних који су нас раздвајали и затварали у наше, познате, блиске, а ипак уске оквире. Ново доба је донело могућност мењања старих и прихватање нових идентитета. Религијски и етнички идентитети постају стари, док се јављају нови идентитети као хибрид сусретања културних утицаја и преношења модела. Ипак, овај процес није једнозначан, упоредо са превазилажењем идентитетских граница кроз *космополитску глобализацију*, долази до њиховог редефинисања и још чвршћег успостављања кроз *фундаменталистичку глобализацију* (Казанова). „Стари идентитети“ не одступају тако лако са друштвене сцене, већ узвраћају ударац кроз радикалне форме појављивања.

„Суштина сваке границе је у двосмислености и зато свака изазива спорове и сукобе, не само када је реч о просторним и временским границама, него и појмовним и класификацијским (Шушњић 1997, 352).“

Тамо где се срећемо са границама религија, култура, вредности, етничких група, држава, идентитетски сукоби се могу јавити још жешће, како се то дешавало у историји Балкана као вишезначно пограничног подручја.

Сусретање култура може бити узрок асимилацији и одустајању од етничког идентитета (чест случај у пограничном подручју Југоисточне Србије, где Власи или Бугари који су у мањини у српском селу постају Срби, а има примера и да цело некада српско село постане влашко). Оваква појава је могућа и због православне религиозности која је заједничка овим етничким групама, па нема религијског разграничавања. Живот на граници (државној, етничких група, слојној), где се сусрећу различите културе, може водити стварању већ помињаних, нових, хибридних идентитета као продукта мешања различитих модела (Hall 1992). Истраживања показују да се на граници виших и нижих слојева у друштву налазе омнивори (Peterson, 1992), одраз друштвене отворености који практикују културне образце специфичне и за вишу и за нижу класу (Цветичанин 2007, 23). Гранична позиција, опет, може бити и предмет сукоба и горљивог чувања традиционалних идентитетских обележја у функцији културне одбране (Гавриловић 2008, 69).

Граница имплицира стварање „пограничног идентитета“. Он се може одликовати својеврсном мимикријом која зависи од друштвених околности и ветрова који дувају у неком од периода. Тако нам статистички пописи могу показати да број мањина варира иако се нису десиле миграције. Некада су мањинске етничке групе покушавале да се прикључе већини, кроз идентификацију са југословенским идентитетом као универзалнијим, али се од тога након националног буђења које је обузело већину етничких група у постсоцијалистичком периоду одустало. Андерсон (1998) управо користећи овакве примере говори о нацији као замишљеној заједници. Чест је случај да се мањине приклањају већинском идентитету (кроз мењање презимена, прихватање обичаја), или инсистирају на различитости у време бујања националних осећања, из практичних интереса. Овакво тумачење етничке идентификације нуди теорија рационалног избора, која насупрот примордијалистичким увиђа практичне импликације етничке идентификације.

Вредности и норме

Занини сматра да су границе неопходне у организацији и функционисању друштвеног живота. Постављајући границе, ми добијамо сопствени простор где је могуће успоставити своја правила.

Балкан као део свог хабитуса носи помешаност етничких група у оквиру балканских држава.¹ Досадашња историја Балкана показује да је овај фатум доносио сукобе, ратове, оно што се и у теорији установило под појмом „балканизација“.² Данас у време европских интеграција Балкан добија шансу да од дезинтеграционих процеса напредује ка интеграцији и постизању животних норми и стандарда који би га удаљили од епитета «буре барута». Да би то било остварљиво различите етничке групе морају да усвоје норме које ће им омогућити да буду део исте заједнице, тј. да превазиђу поделе на основу националне и верске припадности у оквиру јавног друштвеног простора. То није нимало лако, јер да би правне норме биле прихваћене, а не наметнуте, па самим тим из статуса *de jure*, прерасле у статус *de facto*, потребно је да буду у складу са правним обичајима средине и схватањем правде код балканских народа³ који су у фази интеграције у ЕУ. И не само на Балкану, негу у читавом свету су на делу супротстављени процеси, са једне стране процес универзализације вредности кроз концепт људских права за све, без обзира на разлике, а са друге стране видљив отпор кроз јачање верског и етничког идентитета и подвлачење граница.

Осим правних норми које су јасно омеђене државним границама, важење осталих норми није тако лако препознати. Како норме и њихово важење ограничавају заједницу, ако препознамо њихов ареал, препознаћемо и границе заједнице. Државна граница не представља препреку за заједничке вредности, па тако о читавом Балкану можемо говорити као о патријархалном подручју. Истраживања показују да се и морал различитих етничких група, под утицајем суживота приближава, или заједно модернизује. Међутим, често ојачали етнички и верски идентитет успоставља нове границе и где их раније није било.

Религија која је веома важна за догађања у транзиционим балканским земљама, доживела је процват у постсоцијалистичком периоду. Читав Балкан представља гранично подручје у коме се срећу три велика религијска система – ислам, католичанство, православље. Балкан „чини најсложенију европску регију када је у питању распро-

¹ Мада се ова ситуација, када говоримо о постјугословенским земљама у великој мери због етничких премештања (и насилних) променила.

² Термин "балканизација" настаје за време Балканских ратова да би означио процес регионалне фрагментације, засићене непријатељством и недостатком сарадње. Ако искористимо овај термин у ширем историјском аспекту, мада и са извесном условношћу, можемо рећи да наш регион има пулсирајућу историју. Шире: Митев 2007.

³ Дворниковић и многи други теоретичари указују на специфично схватање правде код српског народа, које се често не поклапа са правом.

страшеност религијских система“ (Шећибовић 2009). Када се говори о границама између религија треба нагласити да су оне ретко оштре, већ су то пре појасеви у којима се мешају различити религијски и идеолошки утицаји.

„Географи религије потенцирају аналитички просторни приступ граничним појасевима, наглашавајући просторно-временску функционалност религијских система у обликовању понашања људи који у њему живе, што је различито у односу на понашање верника у религијски хомогеним просторима (Шећибовић 2009).“

Вредносне оријентације, морал и религија играју различите улоге у пограничним, у односу на средине које су унутар територијалних и културних простора и које су хомогене у погледу колективне свести.

КОНСТРУКТИВНА МОЋ ГРАНИЦА: ПОРОДИЧНЕ И РОДНЕ МАТРИЦЕ

У овом делу покушавамо да осветлимо смисао социјалнопсихолошког значења граница и утврдимо њихову конструктивну моћ у вези са породицом и родним односима. Граница се посматра у смислу социјално произведених процеса и појава, са покушајима прилагођавања „другачијем“ или, пак, ограђивањем и затварањем у „своје“. „Затворена граница“ симболизује традиционалне вредносне породичне и родне матрице, колективне идентификационе карактеристике, неравноправност и означавање разлике у друштвеном простору, док „отворена граница“ симболизује модерне породичне и родне матрице, индивидуализацију и персонална хтења, равноправност и спремност прихватања новог. Конструктивни процес је од кључног значаја, што значи да је граница променљива, а не једном заувек дата. Успоставља се у друштвеном простору као видљива (просторна) и као невидљива (предрасуде, морална начела...). И у једном и у другом случају услов разумевања моћи границе је прихватање тумачења да је реч о социјално произведеној појави и својеврсној репрезентацији друштвеног живота у најширем смислу речи. Дакле, граница је конструисана, али и она која конструише!

Пажња је фокусирана на породицу и обрасце родних односа и родних улога, који су уроњени у друштвено-историјска дешавања, тако да су у процесима евроинтеграције изложени изазовима, захтевима, али и одбранама постојећих граница. Једно су социјално продуктивне форме, функције, обрасци понашања, а друго, доживљај свега тога, који обезбеђује закључивање о померању успостављених и, у доброј мери, усвојених граница. Границе се посматрају на релацији традиционално-ретрационализација-модерно.

Сва новија тумачења породице у Србији говоре у прилог томе да је њена модернизација заустављена и одложена за касније, да се није одиграла ни очекиваним темпом, ни у очекиваном смеру. Последње две декаде, како истиче А. Милић, представљају драматични догађаји, неизвесност и несигурност у погледу развојног курса у будућности, тако да појединци постају на разне начине „везани за породице“. Живе у свету који је снажно омеђен породичним окружењем, од којег у великој мери зависи њихова егзистенција. У условима неизвесне судбине проширене породице се изнова појављују као принудни, али и пожељан избор. Налази изнети у најновијој социолошкој студији о породичној трансформацији у савременој Србији (Milić i sar. 2010) показују да је асиметрична подела обавеза можда најочитији пример заустављене или успорене модернизације у партнерским односима; у оцени разних вредносних ставова разлике између мушкараца и жена су веома мале, што указује на истоветно конзервативно мишљење и затвореност у традиционалној подели. Реч је о ретрадиционализацији и репатријархализацији, као повратку на старе облике живота, али и мишљења. Овакве околности представљају границу структурисању образаца родних односа, односно „родних режима“ (Благојевић 2007, 87). Питање је да ли је у овим условима могуће очекивати померање граница, њихову деконструкцију? У потрази за одговором биће разматране две димензије моћи граница, кроз призму сагледавања породичне трансформације и родних односа: 1/ Моћ граница у репродуковању вредносних породичних и родних матрица и 2/ Моћ граница у простору и пограничним процесима.

Моћ граница у репродуковању вредносних породичних и родних матрица

Полазна теза је да су устаљене породичне вредносне и родне матрице друштвено условљене и да представљају својеврсне социјалне продукте, који се у одређеним условима редефинишу и деконструишу, на пример под утицајем социјализације или друштвених и културних дешавања („социјални конструкционизам“) (Веб 2000). Питање је колико је у тим условима особа свесна својих индивидуалних хтења и колико је спремна да „угрози“ оно што је културно пожељније? Колико јој постојеће стање представља само начин да „побегне од неизвесности“ (Ваупан 1996, 18) у условима плуралистичког друштва, са све израженијим индивидуалним формама идентификације и либералнијим вредносним обрасцима? Кастелс (Manuel Castells) сматра да изградња идентитета

„раби грађевне материјале из повијести, земљописа, биологије, продуктивних и непродуктивних институција, колективног памћења и особних фантазија, апарата моћи и вјерских откривења (2002, 117).“

То јесу ограде које сваки пут изнова „организују смисао“.

Вредносни обрасци одолевају брзим променама, показују стабилност и спорији ток промена од неких других карактеристика личности и друштва. Ови миљеи

„одсликавају садашњост, укључујући и везу са прошлошћу, а с друге стране, садрже потенцијал за превазилажење стварности, што подразумева и окренутост ка будућности (Пантић 2003).“

Вредносни обрасци у породици имају тенденцију промене, па стога социолози често полазе од тих промена како би објаснили докле је друштво дошло у развоју. Кастелс, рецимо, надолazeће промене дефинише као „деконструкцију патријархалне обитељи“, тако да је за очекивати потресе и у сфери родних односа, које сагледавамо као културне конструкције. Реч је о концепту формирања родних идентитета, који у процесу констукције проналази узроке родне неравноправности, што значи да се појединци производе на нивоу „идеологије мушкости и женскости“ (Walsh 1977) са „две одвојене друштвено конструисане родне културе“ (Levit 1998). Усвојене пожељне норме и очекивања постају образац доживљаја себе и других. За утврђивање значаја границе у овом сложеном процесу, важно је истаћи да оно што је конструисано има шансе да се деконструише. Џ. Батлер (Judith Butler), теоретичарка постфеминизма, проблематизује појам конструкције као „конструктивне присиле“, истицањем да полне разлике нису пука функција материјалних разлика које на неки начин истовремено нису уобличене „дискурзивним праксама“. Наиме, она сматра да су друштвеној конструкцији подложни и пол и род јер се родни идентитет ствара у односу на перципиране полне разлике у друштву и потпомаже обликовање тих разлика (Butler 2000).

Мишљења смо да констукције могу ограничати слободу индивидуе. Да ограничавајући фактор могу бити колективне идентификационе матрице показате кратка анализа учињена на основу налаза емпиријског истраживања.⁴ Између осталог, испитивани су ставови као димензије породичних и родних вредносних матрица (традиционални/модерни), у вези са конфесионалном и националном припадностима, а преко избора „прижељкиваних“ породичних и родних образаца. Налази су показали да припадност одређеној конфесионалној групи утиче на профил породичних вредносних преференција тако да се становништво православне вероисповести у већем постотку, од оних који су муслиманске вероисповести, слажу са исказима који

⁴ Емпиријско истраживање „Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану“ реализовао је Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, током 2007. године на узорку од 1650 испитаника на територији градова: Пловдив, Скопље и Ниш.

упућују на либералну вредносну оријентацију. Забележене тенденције не значе оштру дихотомију јер и код једних и код других постоји рефлексија андроцентризма и патријархалности када су питању родни односи, с тим да су испољенији у групи испитаника муслиманске вероисповести. Такође, припадници етничких мањина (Албанци, Турци, Роми) у већим процентима се слажу са тврдњама из групе традиционалног вредносног обрасца, него што је то случај са већинским становништвом. Дакле, иако су, тамо где преовлађују јаки етнички и конфесионални идентитети, утврђене појачане родне неједнакости унутар „пожељних“ породичних образаца, ипак етничко и конфесионално не делују као изоловани чиниоци њиховог формирања, па би, стога, било исправније ове карактеристике посматрати као оgrade, као инхибирајуће факторе избора либералнијих вредносних матрица (Захаријевски и Петровић 2009, 73–90).

Моћ граница у простору и пограничним процесима

Просторну границу сагледавамо, као што је на почетку овог разматрања речено, као „затворену“ или, пак, „отворену“: као неповољност и ограничење, уз преовлађујуће патријархално наслеђе и традиционалне породичне и родне матрице, маргинализацију, искључивање – са *прилагођавањем* као доминантним одговором; или као повољност и изазове, уз преовлађујуће миграције, акултурацију, модерне вредности, плуралитет породичних и родних односа – са *избором* као одговором. Овакав концепт подразумева да се просторна (материјална) граница истовремено посматра и као социјална (нематеријална) граница. Просторна граница, као државна и политичка линија, нужно укључује, као своју карактеристику, димензију социјалног конструкта. Гранични простор и погранична свакодневница јесу специфичан друштвени простор утолико колико су друштвено културне околности карактеристичне за тај материјални простор. Стога, граница као простор не може бити препрека изградњи заједничког социјалног простора сарадње, комуникације и унапређивања пограничних процеса. То није непроменљива или неискорењива линија. У том правцу је веома добро аргументована расправа о границама које се посматрају као социјално (поново) произведене појаве, којима се придаје одређено значење, форме и садржаји од контекста до контекста (Henk van Houtum and Anke Strüver 2002). Реч је о конститутивном процесу замишљања граница, конструисању или „колонијализацији друштвеног живота“, о друштвено конструисаној машти припадности одређеном месту/простору. Та машта може имати потенцијале који деле или уједињују. У том смислу, овај аутор наводи Симелов (Simmel) есеј који говори о граници као „мосту или вратима“, при чему врата симболизују блокирање и одвајање, а уколико се отворе и везу; док је мост феномен везе. Сигурно је да у великој ме-

ри управо од невидљивих (социјалне, менталне) граница зависи да ли ће људи који живе просторно близу остварити сарадњу или ће остати социјално удаљени само због тога што су, рецимо, друге нације или друге вере. Исто то може да се деси, и дешава се унутар границе, где сународници различите националне и конфесионалне припадности, показују изражену друштвену дистанцу. Према томе, граница као простор појављује се мање битном за раздвајање него што је то успостављена и конструисана социјална граница. С обзиром на то да су невидљиве границе веома битне за разумевање просторних граница, важно је истраживати вредносне образце, стереотипе, идентификационе матрице, а онда и ставове о другачијем.

Успостављена социјална граница може бити механизам заштите од нарушавања друштвено конструисаног реда, али, такође, може бити израз страха за сопствене вредносне кодове и митове, страха од новог и непознатог. Рецимо, политички захтеви поштовања европских стандарда (родна равноправност и оснаживање жена), који јесу услов за „прелазак границе“, за „улазак у Европу“, итекако могу дестабилизovati већ устаљене и прихваћене ограде у породичним и родним релацијама. Или, незауостављив талас еманципације жена, као глобализацијска тенденција, угрожава темеље патријархално устројене породичне заједнице, где мушкарци нису више искључиви храниоци, тако да се „идилична слика“ о мушкарцу који ради и жени која „седи“ код куће – све ређе налази, што за последицу има уздрман „родни режим“, али и повећано насиље од стране мушкараца услед губитка вековно чуваног трона. Све ово је, чини се, далеко више условљено многоструко конструисаним социјалним границама, од чије моћи одолевања свему ономе што долази с оне стране границе (видљиве и невидљиве) увелико зависи да ли ће постојећи обрасци опстати или ће у процесу деконструкције показати своје ново лице и моћ.

ЛИТЕРАТУРА

- Allport, Gordon. 1954. *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Asch, Solomon. 1952. *Social psychology*. N.J.: Prentice-Hall, Englewoods Cliffs.
- Bauman, Zygmunt. 1996. From pilgrim to tourist or a short history of identity. In *Questions of cultural Identity*, edited by S. Hall and P. Du Gay. London and New York: Sage.
- Biernat, Monica R., Theresa K. Vescio, and Melvin Manis. 1998. Judging and behaving toward members of stereotyped groups: A shifting standards perspective. In *Intergroup cognition and intergroup behavior*, edited by C. Sedikides, J. Schopler & C. A. Insko, 151–75. Mahwah, NJ: LEA.
- Ber, Vivijen. 2000. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Blagojević, Marina. 2007. Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u „tranziciji“: komparativna perspektiva. U *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jed-nakih mogućnosti – od ideje do prakse*, uredila Nevena Petrušić. Beograd: Sa-vet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije.

- Bodenhausen, Galen V. & Nail C. Macrae. 1998. Stereotype activation and inhibition. In *Stereotype activation and inhibition: Advances in social cognition*, vol. 11, edited by R. S. Wyer, 1–52. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum associates.
- Butler, Judith. 2000. *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Campbell, Donald T. 1967. Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist* 22: 817–29.
- Castells, Manuel. 2002. *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Cvetičanin, Predrag. 2007. *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: OGI.
- Djurić-Milanović, Aleksandra. 2010. Multikulturalizam i religijski pluralizam: Rumuni nazareni kao manjina manjine u Vojvodini. *Religija i tolerancija* 8: 357–74.
- Hall, Stuart. 1992. New ethnicities'. In *'Race', culture and difference*, edited by James Donald, and Ali Rattansi, 252–59. London: Sage.
- Gavrilović, Danijela. 2008. *Moral i religija u savremenom društvu*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Havelka, Nenad. 2008. *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Heider, Fritz. 1958. *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.
- Hilton, James L. and William von Hippel. 1996. Stereotypes. *Annual Review of Psychology* 47: 237–72.
- Levit, Nancy. 1998. *Men, women and the law*. New York: University press.
- McGarty, Craig. 1999. *Categorization in social psychology*. London: Sage.
- McGarty, Craig, Vincent Y. Yzerbyt, and Russell Spears, eds. 2002. *Stereotypes as explanations: The formation of meaningful beliefs about social groups*. Cambridge: Cambridge University press.
- Milić, Anđjelka i sar. 2010. *Vreme porodica*. Beograd: Čigoja
- Митев, Петар-Емил. 2007. Балканизација и/или евроинтеграција. У *Интимети и култура мира у процесима глобализације и регионализације Балкана*, приредили Љубиша Митровић, Драгана Захаријевиќи и Данијела Гавриловић, 175–87. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу.
- Oakes, Penelope J., Alexander Haslam, and John. C. Turner. 1994. *Stereotyping and social reality*. Oxford, UK & Cambridge, MA: Blackwell.
- Pantić, Dragomir. 2003. Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti. U *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Friedrich Ebert stiftung, Institut društvenih nauka i Libra. Dostupno na: <http://ekonomskapi.edu.zu/download/tranzicija>
- Schneider, David. 2004. *The psychology of stereotyping*. The Guilford press. A division of Guilford publications, Inc.
- Secord, Paul, F. and Carl W. Backman. 1974. *Social psychology*. McGraw-Hill book company.
- Van Houtum, Henk and Anke Strüver. 2002. Borders, strangers, doors and bridges. *Space & Polity* 6 (2).
- Walsh, Mary Roth, ed. 1997. *Women, man and gender – Ongoing debates*. New York: Yale University press.
- Zaharijevski-Stjepanović, Dragana i Jasmina Petrović. 2009. Porodične vrednosne matrice u zavisnosti od konfesionalne i nacionalne pripadnosti. U *Međuetnički odnosi, identiteti i kultura mira na Balkanu*, priredili Ljubiša Mitrović, Dragana Zaharijevski i Danijela Gavrilović. Niš: Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu i Sven.
- Zanini, Pjero. 2002. *Značenja granice*. Beograd: Clio.
- Шећибовић, Рефик. 2009. Балкански гранични појас религија, www.veraznanjemir.bos.rs
- Šušnjić, Đuro. 1998. *Religija*. Beograd: Čigoja.

PSYCHOSOCIOLOGICAL MEANING OF THE BORDER**Summary**

Borders are set between people for the purpose of emphasising their differences and establishing self identity in contrast to others' identities. A border between "them and us" determines not only our direct contact with others, but also the way in which we perceive and evaluate them. A border can be a source of both cooperation and conflict. The aim of this text is to re-evaluate different social and psychological meanings that borders hold for different peoples, social groups and individuals. We will try to make a connection between social and psychological factors which cause and configure the establishment of borders, and connect them to those which in various social contexts help with their overcoming. Another aspect that we would like to discuss is concerned with the types and functions of borders as parts of lives and perceptive notions of individuals and social groups. Some borders prevail because they maintain "the images of self and others", others lose their importance, and at the same time new borders are set daily. "Living on the border" is a phrase which can describe various situations in social life. It is a sui generis quality, which implies the establishment of a specific border life "subculture". The following will be taken as factors which influence the establishment of a border: tradition, value systems, religion and socialisation, while people and the family will be presented as groups which experience the consequences of this phenomenon.

Key Words: border, religion, morality, family, social perception.